SCIENCE HUB REVIEW
2026
Volume 1
Issue 5
www.sciencehubreview.uz
ILMIY ELEKTRON JURNAL

CHO‘LPON VA ADABIY TANQID: BADIIY MEZON HAMDA MAFKURAVIY TAZYIQ TO‘QNASHUVI

Turdimatova Durdona Xurshid qizi

Farg‘ona davlat universiteti filologiya fakulteti o‘zbek tili yo‘nalishi 3-kurs talabasi

Annotatsiya

Ushbu maqolada XX asr boshidagi o‘zbek adabiyoti va matbuoti tarixida Abdulhamid Sulaymon o‘g‘li Cho‘lponning adabiy-tanqidiy faoliyati hamda 1920–1930-yillarda shoir ijodiga nisbatan yozilgan tanqidiy maqolalarning mohiyati qiyosiy tahlil qilinadi. Cho‘lponning adabiyot, teatr, tarjima san’ati, til sofligi va jahon adabiyoti tajribasini o‘zlashtirish borasidagi qarashlari badiiy mezon hamda ma’naviy uyg‘onish tamoyillariga tayangan holda yoritiladi. Shuningdek, Abdurahmon Sa’diy, Vadud Mahmud, Zarif Bashir, Ayn (Olim Sharafiddinov), Sotti Husayn, Usmonxon hamda Oybek kabi munaqqid va ijodkorlarning Cho‘lpon she’riy misra va baytlarini keltirib amalga oshirgan tanqidiy tahlillari qiyosiy o‘rganilib, estetik baholash bilan siyosiy tamg‘a o‘rtasidagi farq ochib beriladi.

Kalit so‘zlar

Abdulhamid Cho‘lpon, adabiy tanqid, publitsistika, badiiy mezon, jadid matbuoti, sovet tanqidchiligi, mafkuraviy tazyiq, teatr taqrizlari, she’riy tahlil, milliy uyg‘onish.

XX asr boshlaridagi o‘zbek adabiyoti va matbuoti tarixida Abdulhamid Sulaymon o‘g‘li Cho‘lpon shaxsi nafaqat yangi o‘zbek she’riyati va nasrining asoschilaridan biri, balki o‘tkir publitsist, nazariyotchi hamda murosasiz adabiy tanqidchi sifatida ham alohida o‘rin tutadi. 1914-yilda endigina o‘n yetti yoshga kirgan yosh ijodkorning "Sadoi Turkiston" gazetasida bosilgan "Adabiyot nadir?" sarlavhali maqolasi bilan boshlangan tanqidiy-estetik izlanishlar milliy adabiyotimizning maqsad va vazifalarini yangicha talqin qilishga xizmat qildi[1]. Biroq oradan o‘n uch yil o‘tib, aynan adabiyot maydonida shoirning o‘ziga qarshi "Cho‘lpon kim?" degan siyosiy-mafkuraviy ayblovlar yangray

[1]Cho‘lpon. Adabiyot nadir? (Adabiy-tanqidiy maqolalar, tarjimalar). – Toshkent: Cho‘lpon nashriyoti, 1994. – B. 5–7.

boshladi. Bir davrning o‘zida ham adabiyot mezonlarini belgilovchi munaqqid, ham mafkuraviy tanqid nishoniga aylangan ijodkor taqdiri XX asr o‘zbek adabiy tafakkurining eng murakkab sahifalarini o‘zida mujassam etadi.

Cho‘lponning o‘zbek adabiy tanqidchiligi taraqqiyotiga qo‘shgan hissasi, uning san’at, tarjima va so‘z mas’uliyati borasidagi qarashlari hamda 1920–1930-yillar matbuotida shoir she’rlaridan aniq misra va baytlar keltirib yozilgan tanqidiy maqolalarning mohiyati o‘zaro qiyoslansa, haqiqiy badiiy tanqid bilan mafkuraviy ta’qib o‘rtasidagi keskin chegara yaqqol namoyon bo‘ladi. Zero, bu ikki hodisani chuqur tahlil qilish bugungi adabiy jarayon va tanqidchilik madaniyati uchun ham muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Cho‘lponning adabiy-tanqidiy faoliyati 1914–1927-yillar oralig‘ida "Sadoi Turkiston", "Ishtirokiyun", "Qizil bayroq", "Turkiston", "Maorif va o‘qitg‘uvchi", "Yer yuzi" kabi nashrlarda e’lon qilingan o‘nlab maqola va taqrizlarda o‘z aksini topgan[2]. Uning munaqqidlik pozitsiyasi adabiyotni millatning ruhini uyg‘otuvchi, qalbini tozalovchi buyuk ma’naviy kuch sifatida anglashga asoslangan edi. Cho‘lpon mashhur "Adabiyot nadir?" maqolasida adabiyotning ijtimoiy-ma’naviy vazifasini teran asoslab, adabiyot yashasa millat yashashini, adabiyoti o‘lmagan va adabiyotining taraqqiyotiga intilmagan millat oxir-oqibat hissiyotdan, o‘y va fikrdan mahrum bo‘lib, tanazzulga yuz tutishini ta’kidlagan edi. Uning nazarida ijodkor shunchaki ko‘ngilxushlik uchun qalam tebratuvchi shaxs emas, balki xalq dardini his etuvchi va uni ma’rifat sari yetaklovchi uyg‘oq vijdon egasi bo‘lishi shart. Shuningdek, Cho‘lpon adabiyotshunoslikda mazmun va shakl birligi masalasini ham ilgari surib, yalang‘och shiorbozlik va badiiy bo‘shliq har qanday ezgu g‘oyani ham obro‘sizlantirishini uqtirdi.

Cho‘lpon tanqidchiligining eng muhim yo‘nalishlaridan biri sahna san’ati va dramaturgiyadagi sayozlikka qarshi kurash bo‘ldi. U "Chin sevish" (1920), "Sahnamizda", "Shohidlar bilan..." hamda qator teatr taqrizlarida o‘sha davr teatrlarini egallab olgan bachkana, o‘zbek hayotidan yiroq tarjima pyesalar, aktyorlar ijrosidagi sun’iylik va tomoshabin didini o‘tmaslashtiruvchi yengil-elpi asarlarni keskin tanqid

[2]Cho‘lpon. Asarlar. Uch jildlik. 3-jild (Publitsistika va adabiy-tanqidiy maqolalar). – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 1995. – B. 12–24.

ostiga oldi[3]. Cho‘lponning fikricha, teatr sahnasi oddiy kulgi yoki ermak maydoni emas, balki millat o‘z dardi, kamchiligi va qiyofasini ko‘radigan muqaddas ko‘zgu bo‘lishi zarur edi. U dramaturglardan milliy xarakter yaratishni, rejissyor va aktyorlardan esa sahna nutqi hamda psixologik haqqoniylikka rioya etishni talab qildi. Agar sahna tomoshabinni fikrlashdan to‘xtatib, uni yuzaki kulgi bilan ovutsa, bunday san’at millat taraqqiyotiga xizmat qilmaydi.

Shuningdek, Cho‘lpon adabiy til sofligi, tarjima madaniyati va jahon adabiyoti tajribasini o‘zlashtirish masalalariga alohida e’tibor qaratdi. U o‘zbek adabiy tilini sun’iy arab-fors izofalaridan hamda o‘rinsiz chet so‘zlardan tozalash, jonli xalq tilining boy imkoniyatlaridan foydalanish zarurligini uqtirdi. "Ulug‘ hindi" (Robindranat Tagor ijodi haqida), "Marhum Fitrat", Pushkin, Gogol hamda Shekspir asarlariga bag‘ishlangan maqolalarida milliy adabiyotni tor mahalliy qobiqdan olib chiqib, umuminsoniy badiiy tafakkur bilan boyitish g‘oyasini ilgari surdi. Shekspirning "Hamlet" tragediyasini o‘zbek tiliga mahorat bilan o‘girgan ijodkor sifatida u tarjima tanqidida ham so‘zma-so‘z ko‘chirishga qarshi chiqib, asarning ruhini va badiiy jozibasini saqlashni asosiy shart deb bildi. E’tiborli jihati shundaki, Cho‘lpon munaqqid sifatida hech qachon shaxsiyatga o‘tmagan; uning tanqid tig‘i doimo badiiy saviyasizlik, taqlidchilik va ma’naviy loqaydlikka qarshi qaratilgan.

Cho‘lpon ijodiga nisbatan yozilgan tanqidiy maqolalarda shoir she’rlaridan aniq misra va baytlar keltirib tahlil qilish ikki xil ilmiy-estetik yo‘nalishda kechdi. Dastlabki bosqichda Abdurahmon Sa’diy, Vadud Mahmud, Zarif Bashir hamda yosh Oybek kabi munaqqid va ijodkorlar Cho‘lpon baytlarini badiiy mahorat, musiqiy ohang va ruhiy teranlik nuqtayi nazaridan tahlil qildilar[4]. Xususan, Abdurahmon Sa’diy "Amaliy ham nazariy adabiyot darslari" (1924) asarida Cho‘lponning "Go‘zal" she’ridan "Qorong‘u kechada ko‘kka ko‘z tikib, Eng yorug‘ yulduzdan seni so‘raymen" baytini keltirib, undagi lirik kechinma samimiyligi, tashbehlarning yangiligi va barmoq vaznining nozik musiqiyligini o‘zbek yangi she’riyatining estetik yutug‘i sifatida baholadi. Vadud Mahmud esa "Bugungi she’rlarimiz va san’atkorlarimiz" maqolasida shoirning "Ko‘ngil"

[3]Karimov N. Abdulhamid Sulaymon o‘g‘li Cho‘lpon. – Toshkent: Fan, 1991. – B. 92–104.
[4]Vadud Mahmud. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma’naviyat, 2007. – B. 64–79.

she’ridagi "Ko‘ngil, sen munchalar nega Kishanlar birla do‘stlashding? Na faryoding, na doding bor, Nechun sen buncha sustlashding?" satrlarini tahlil qilar ekan, bu misralarda shaxsiy ruhiy iztirob emas, balki uyg‘onayotgan Sharq ziyolisining erkka tashna qalbi va ma’naviy isyoni aks etganini ta’kidladi. Zarif Bashir ("Shoir Cho‘lpon", 1923) hamda Oybek ("Cho‘lpon. Shoirni qanday tekshirish kerak?", 1927) ham uning "Binafsha" she’ridagi "Binafsha, senmisen, binafsha senmi, Ko‘chada oqchaga sotilgan senmi?" baytini keltirib, shoir tabiat manzarasi orqali millat va inson qadri haqidagi falsafiy dardni yuksak san’atkorlik bilan ifodalaganini asoslab berdilar.

Biroq 1927-yilgi O‘zbekiston madaniyat xodimlari qurultoyi va "Qizil O‘zbekiston", "Maorif va o‘qitg‘uvchi" sahifalaridagi mafkuraviy bahslardan so‘ng aynan shu she’riy baytlar mutlaqo teskari — siyosiy ayblov nuqtayi nazaridan talqin qilina boshladi. Ayn (Olim Sharafiddinov)ning "O‘zbek shoirlari. Cho‘lpon" (1927), Sotti Husaynning "Cho‘lpon kim?" va "Tanqidga tanqid", Usmonxonning "Munaqqidning munaqqidi" hamda J. Boybo‘latovning maqolalarida Cho‘lpon misralari badiiy matn kontekstidan yulib olinib, sovet mafkurasiga zid hujjat sifatida ko‘rsatildi[5]. Jumladan, Sotti Husayn "Buzilgan o‘lkaga" she’ridagi "Ey tog‘lari ko‘klarga salom beran zo‘r o‘lka, Nega sening boshingda quyuq bulut ko‘lanka?" bayti hamda "Kuz" she’ridagi "Kuz keldi-da, yana oldi ko‘klamning Rangin gulini..." misralarini keltirib, "quyuq bulut" va "kuz" obrazlarini ataylab sovet tuzumiga qarshi norozilik va "mayda burjua ziyolilarining tushkunligi" deya talqin etdi. Ayn va Usmonxon esa "Xalq" she’ridagi "Xalq dengizdir, xalq to‘lqindir, xalq kuchdir..." baytini tahlil qilarkan, shoir xalqni sinfiy ajratmasdan umumiy milliy birlik sifatida kuylaganini "proletar baynalmilalchiligidan og‘ish" sifatida tanqid ostiga oldilar.

Eng achinarli jihati shunda ediki, hatto Cho‘lpon baytlarini keskin qoralagan tanqidchilar ham uning so‘z san’atidagi tengsiz qudrati, misralaridagi sehrli ohang va yosh ijodkorlarga kuchli ta’sirini inkor eta olmasdilar. Shu sababli o‘sha davr tanqidchiligida ikkiyuzlamachi bir formula paydo bo‘ldi: shoirning badiiy mahorati e’tirof etilgan holda, uning g‘oyaviy yo‘nalishi "zararli" deb e’lon qilindi. 1930-yillar boshiga kelib esa "cho‘lponchilik" degan siyosiy atama muomalaga kiritilib, u

[5]Sharafiddinov O. Cho‘lponni anglash. – Toshkent: Xalq merosi, 1994. – B. 11–26.

millatchilik va g‘oyaviy og‘ishning sinonimiga aylantirildi. Natijada Cho‘lpon uzoq yillar davomida o‘z ona tilida ijod qilish va asarlarini nashr ettirish imkonidan mahrum etildi; bu jarayon esa 1937–1938-yillardagi qatag‘on hukmi uchun tayyorlangan ayblov xulosasi vazifasini o‘tadi[6].

Cho‘lponning adabiy-tanqidiy merosi hamda uning she’riy baytlari atrofida kechgan 1920–1930-yillardagi keskin bahslar bugungi o‘zbek adabiyotshunosligi va matbuoti uchun ham muhim nazariy hamda axloqiy saboq beradi. Cho‘lpon boshqalar ijodini tahlil qilganda badiiy haqiqat, xalqchillik va yuksak didni mezon qilib, adabiyotni yuksaltirishni ko‘zlagan edi; unga qarshi yozilgan maqolalar esa san’at qonuniyatlarini inkor etib, badiiy ramzlarni buzib talqin qilish orqali ijodkorni sindirish va mafkuraviy qolipga solishga qaratildi.

Tarix ushbu ikki yondashuvdan qaysi biri haq ekanini allaqachon isbotladi: Cho‘lpon misralariga siyosiy tamg‘a bosib, uni adabiyotdan siqib chiqarishga uringan o‘nlab maqolalar o‘z davrining o‘tkinchi mafkurasi bilan birga tarix arxivlarida qolib ketdi, shoirning millat va adabiyot taqdiri haqidagi teran fikrlari hamda o‘lmas baytlari esa hamon o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan. Zero, adabiy tanqid qachonki xolislik va badiiy mezonga tayansa — adabiyotni uyg‘otadi; mafkura yoki g‘arazga xizmat qilsa — ijodiy tafakkur kushandasiga aylanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Cho‘lpon. Adabiyot nadir? (Adabiy-tanqidiy maqolalar, tarjimalar). – Toshkent: Cho‘lpon nashriyoti, 1994. – 240 b.

2. Cho‘lpon. Asarlar. Uch jildlik. 3-jild (Publitsistika va adabiy-tanqidiy maqolalar). – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 1995.

3. Sharafiddinov O. Cho‘lponni anglash. – Toshkent: Xalq merosi, 1994. – 48 b.

4. Karimov N. Abdulhamid Sulaymon o‘g‘li Cho‘lpon. – Toshkent: Fan, 1991.

5. Quronov D. Cho‘lpon hayoti va ijodiy merosi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1997. – 80 b.

[6]Quronov D. Cho‘lpon hayoti va ijodiy merosi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1997. – B. 61–76.

6. Sotti Husayn. Tanlangan asarlar (Adabiy-tanqidiy maqolalar). – Toshkent: Adabiyot va san’at nashriyoti, 1974.

7. Vadud Mahmud. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma’naviyat, 2007. – 184 b.

8. Abdurahmon Sa’diy. Amaliy ham nazariy adabiyot darslari. – Toshkent, 1924.

9. Oybek. Mukammal asarlar to‘plami. 13-jild (Adabiy-tanqidiy maqolalar). – Toshkent: Fan, 1979.